

ПОЛИТИЧЕСКАТА ДЕЙНОСТ НА Д-Р АНАСТАСИЯ АНГЕЛОВА-ГОЛОВИНА В БЪЛГАРИЯ (1879—1886 г.)

КАЛЧО КАЛЧЕВ

Името на бесарабската българка Анастасия Головина (1850 г., Кишинев — 1933 г., Варна) не е непознато на изкушения за историческото знание читател. То се среща в енциклопедично-справочни издания, в популярни изследвания от рода на "Строителите на съвременна България" и в публикации на автори от съветската школа¹. Слабо позната е ролята на тази безспорно най-видна представителка на българската общност в Бесарабия в развитието на следосвобожденския национален печат в Княжество България². По-съществени са приносите на специалистите по история на медицината, които не само популяризират голяма част от общественно-политическото и благотворително дело на първата българка-лекар (Ст. Ватев, Ал. Недялков, С. Израел, Я. Гочев, В. Куртев, Н. Запрянов и пр.), но и разкриват нови моменти от дейността ѝ като психиатър, интернист и социалхигиенист или като научен работник (М. Апостолов, Вл. Иванов и Л. Иванова, Т. Киркова, Н. Фесчиева и др.). Историци на медицината правят опит за изясняване на някои аспекти от политическата ѝ дейност като сътрудничка на княз Александър Батенберг³.

Ролята на д-р А. Головина в обществения живот на следосвобожденска България не би станала ясна, ако знаем само, че тя е първата българка-лекар, че е първата българка с висше западноевропейско образование и първата българка-учен, не малка част от чиито научни статии (написани върху основата на клинични наблюдения и изследвания) намират прием в българския и в чуждия печат. Уточнението, че тя, а не В. Живкова⁴, е първата редакторка на политически вестник в България, също е от значение при изясняването на общественно-политическата ѝ дейност.

Наред с всичко посочено, д-р Головина е и първата българка, занимавала се с проблеми на държавната политика. Основание за това обобщение намираме в неизползуван досега архивен материал и в различни изследвания и мемоари⁵. Общият обзор на тяхното съдържание позволява да се направи заключението,

че за времето от началото на 1879 г. до февруари 1880 г. може да се говори само за политическа ангажираност, но не и за активна политическа дейност. Следва двугодишно пребиваване на сем. Головини в Русия, след което от 1 февруари 1882 г. тя започва активната политическа дейност при българския княз.

* * *

През февруари 1879 г. в старопрестолно Търново, където предстои откриването на Учредителното събрание, пристига 29-годишната д-р Анастасия Ангелова-Берладская. Кишиневската българка има зад гърба си увлечението по народническите идеи на П. Лавров, но и консервативното възпитание от семейната среда на заможни българи-преселници в Бесарабия; неприятните спомени от обиска на швейцарската полиция (1873 г.), но и смътния спомен от детските години за коронацията на Александър II. Младата бесарабка е загубила съвсем скоро съпруга си и своя най-добър приятел, чиято фамилия носи. Дали Павел Берладски като съпруг и "най-добър приятел" е знаел за увлеченията на съпругата си в търсенето на социалната справедливост сред руските "чайковци" в Цюрих, информиран ли е бил за "авантюристичните" ѝ помисли да става военен лекар в Сърбия по време на войната срещу турците (1876 г.), съобщавано ли му е за съдействието, оказвано от Анастасия на Драган Цанков и Марко Балабанов през есента на 1876 г. — не знаем с положителност. Но е най-вероятно "най-добрият приятел" да е знаел за всичко това. Затова наскоро дипломиралата се в Париж лекарка ще е възприела неговата смърт не само като край на 12-годишното брачно съжителство, но и като начало на новия свой живот. В Бесарабия остават костите на починалите съпруг, невръстно дете, баща, майка. Остава смъртта. Във възкръсваща България е родовият корен, коренът на живота. Това са вероятно мотивите, поради които тя идва в Търново.

През февруари 1879 г. Търново е безспорно не само "столица на оцелелите" борци от Възраждането, но и люлка на новата българска държавност. Сред депутатите на Учредителното събрание много често може да се види забързаният светлоок русин — Ал. Головин — връстник на д-р Берладская, който скоро спечелва сърцето ѝ. Неговата задача е "да присъства на заседанията и да докладва на княз Дондуков" за пренията и разногласията сред депутатите⁶. Между "старшия чиновник за особени поръчки при руския императорски комисар" и младата общинска лекарка⁷ избуява най-красивото човешко чувство, което дава смисъл и съдържание на личностни стремления и възвишени обществени идеали. Това чувство съвсем естествено довежда Анастасия Ангелова Берладская и Александър Фьодорович Головин пред олтара на скоро възстановената търновска черква "Св. 40 мъченици". Венчалният обред на двойката Головини е първият православен брак във възстановения храм.

На новобрачното семейство определено импонира политическата линия на формиращото се консерваторско течение в Учредителното събрание. В лицето

на д-р К. Стоилов, Дим. Греков, М. Балабанов, Т. Икономов, Гр. Начович Анастасия и Александър Головини виждат не само по-ерудираната, но и по-реалистично разсъждаваща за съдбата на българите част от депутатите. За Александър, свещенически син от Северна Русия, както и за заможната по произход, но обедняла дъщеря на Бесарабия, политическите симпатии и несъгласия са следствие не толкова от класово-политическо възпитание, колкото от степен на познаване на българската действителност и от оценка на личностните качества на депутатите.

Проконсерваторските пристрастия на Ал. Головин, подклаждани и от съпругата му, водят до отдалечаване от политическите позиции на Ал. М. Дондуков, а след избора за княз на Ал. Батенберг — и до конфронтация с него. За това се иска нещо повече от смелост. Ни един от известните исторически документи не дава преки основания да виждаме в лицето на д-р Головина единствен (или главен) генератор за бъдещото противопоставяне на съпруга ѝ на официалната руска политика. Но ако не се абстрахираме от по-късните съпругески взаимоотношения, при които подчертано се изявява ролята на съпругата като по-значима интелектуална половина, не би следвало да изключваме и варианта за значителен тласък в идейно-политическата еволюция на Ал. Головин от страна на любимата жена. Същото обобщение има валидност и когато става реч за кореспонденциите на Головин до руския либерален в. "Голос". В тях авторът лише с критичен тон за руските власти в България заради бездействието им при организиране посрещането на новия княз — Александър I⁸.

Високата длъжност на съпруга при кабинетите на Т. Бурмов и епископ Климент (директор на телеграфопошенското ведомство при Министерство на вътрешните работи) прави семейството тясно свързано с държавната политика на Княжеството. Заедно с това специфичните функции на тази длъжност въвличат доказалия критицизма си към руската външна политика още през пролетта русин в кръга на приближените на княз Ал. Батенберг. Заради нарушаването на принципа за неприкосновеност на кореспонденцията, през зимата на 1880 г. Ал. Головин е уволнен⁹. Налице са и други причини, свързани с отношението на либералите към него (заради дописки на Головин до чужди вестници с антилибералска насоченост¹⁰).

След уволнението сем. Головини напуска Княжество България и заминава за Русия. Слабо ангажираната с политически проблеми лекарка-ординатор от Софийската болница се озовава в далечния гр. Прилуки (Полтавска губерния). Как се е чувствувал в родината си доскорошният директор на пощите и телеграфите в българското княжество, липсват сведения. "Обаче жена му искаше да живее в България и в 1881 г. през зимата в месец декември той [Головин и Анастасия — б. м., К. К.] се завърна в България"¹¹ — пише половин век по-късно Ан. Головина.

Политическата ситуация в Княжеството е тревожна. Д-р Г. Вълкович покан-

ва Ал. Головин да се заеме със създаване на телеграфопощенско училище, на което да стане и директор, но Головин отказва. Тогава К. Стоилов му предлага да стане на негово място началник на политическия кабинет на княза с условие да се назначи "и жена му, която владее/шс/ френски и немски езици"¹². Семейството приема предложението и така през февруари 1882 г. д-р Ан. Головина става помощничка на мъжа си в политическия кабинет на княз Ал. Батенберг. Когато по-късно политическият кабинет се трансформира в Канцелария, оглавена от Ал. Менгес, двамата съпрузи остават като обикновени служители. Задачите им, според по-късните скромно изложени признания на самата Ан. Головина, се свеждали до това да преглеждат получаваната преса на български, руски, френски и немски езици, да отбелязват всичко писано за България и международната ѝ политика, да изрязват и подлепят тематично върху лист написаното и да го представят на държавния глава. Евентуалните опровержения се възлагали на тях¹³. Задължения от този род са изпълнявани от 1 февруари 1882 г. до 9 август 1886 г. де факто, а де юре — до 26 август с. г. Последната длъжност, на която Головина се води на щат, е помощник-секретар на бюрото за кореспонденция към княжеската канцелария. Документ, подписан от Ал. Менгес, удостоверява, че тя "през всичкото време на службата си е изпълнявала своите обязанности добросъвестно и акуратно"¹⁴.

През този период д-р Головина е сред най-приближените на Ал. Батенберг. Без да има професионална подготовка на юрист, икономист, журналист или историк, тя се сблъсква с изключително много и значими политически проблеми. Седем години по-възрастната и по-образована Головина, притежаваща като психологически тип неизживения матерински комплекс и травмата от ранната загуба на баща и първи съпруг, не би могла да не проявява старание в изпълнение на задълженията си и добросъвестно отношение в общуването с княза. Тези нагласи се сблъскват обаче с ясно осъзнатото положение на дворецов служител, неоторизиран с функциите на съветник. Ето защо в действията на д-р Головина проличава искрената позиция на лоялно настроения служител-батенбергианец, опитващ се деликатно да изкаже мнение или съвет.

След като съпругът, действащ в координираност с българския монарх, "открива" генералите Каулбарс и Соболев за българската политика¹⁵, съпругата е този фактор, който повежда със силата на печатното слово борбата срещу генералското управление. Това тя прави чрез излизания в София от 30 август до 23 декември 1882 г. в. "Работа" и чрез своите кореспонденции до петербургските вестници "Новости"¹⁶ и "Петербургские ведомости". Вестник "Работа", списван от д-р Ан. Головина на български, руски и френски езици, е по същество орган на княза¹⁷, макар на практика да отстоява и интересите на част от консерваторите срещу либералите и руските генерали. Тя счита, че за мнозина либерали и консерватори "патриотизмът стана празен звук", който се произнасял "само за хубост". "Интересите на Отечеството отидоха на заден план и

отстъпиха място на егонистически стремления. Ние сме имали примери, когато за лични цели водителите на партиите са преминавали от един лагер в друг и са променяли своите убеждения като стари обуца. Това е малко: водителите на партии са прибъгвали до защита против своите единокръвни братя към чужденци. Виждаме също, че както в едната, тъй и в другата партия няма никаква дисциплина и всеки действа по обществените и държавни въпроси както му дойде наум, или както е по-изгодно. Мястото на дисциплината е заел и в двата лагера деспотизмът"¹⁸. Въставайки решително срещу политическото партизанство и особено срещу либералското русофобство, д-р Головина заявява, че е време партиите "да се групират около младия си господар за задружна и обща работа" в полза на Отечеството, а водачите "да забравят личните сметки и... протегнат ръка..."

Цитираните фрагменти показват нивото на политическо мислене у княжеската служителка, която искрено вярва в обединителната мисия на младия монарх. В името на тази кауза тя търси за "своя" вестник сътрудничеството на бележити учени като професорите И. Н. Костомаров, Флорински, Л. Леже, К. Иречек¹⁹ и др.

Принципиалната непримиримост на сем. Головини срещу генералското управление има за следствие отстраняването на съпруга от княжеския антураж. То се съпровожда и с искане за уволнение и на д-р Головина заради разобличителни нейни материали с противогенералско съдържание в "Санкт-Петербургские ведомости". Но князът не смята да се подчинява на генералското искане и възлага на семейството специфична дипломатическа мисия в Русия. Двамата трябва да изтъкнат на преден план антируската по своята същност политика на генералите в Княжеството. Главна фигура е съпругът, добре познат сред славянофилските кръгове. От запазени писма до д-р К. Стоилов, писани на френски и български от д-р Головина, но подписани от Ал. Головин (пролетта на 1883 г.) се вижда, че обществените среди, които не одобряват генералската политика в България и подкрепят княз Ал. Батенберг, са малко. Освен А. П. Давидов, М. А. Домонтович, В. П. Воронцов, Д. В. Дашков, малцина са тези, които разбират опасността от генералския курс за бъдещето на руско-българските отношения. На тях противостоят мощни сили и авторитетни личности: князете Дондуков и Хилков, дипломатите Хитрово и Йонин, ръководителите на външната политика Гирс и Зиновиев, журналисти като Молчанов и др.²⁰ Обобщенията не са погрешни, но в каква степен принадлежат на Ал. Головин, в каква са дело на съпругата — от писмата не става ясно. Различните почерци на текста и на финала, където стои подписа на съпруга, дават основание да се смята, че става въпрос за семейни заключения и изводи. Женското присъствие личи само от изрази като "жена ми Ви поздравява", "Жена ми искрено Ви поздравява".

Дипломатическата по същество мисия има като "страничен" резултат и присъствието на д-р Головина на коронацията на император Александър III²¹, но и

16. Българите в Северното Причерноморие

тягостното чувство на униженост и обида. Дошлият от България в Русия генерал Л. Н. Соболев се среща с българската делегация, водена от митрополит Симеон, която трябвало да бъде приета от императора. Помолил да се запознае с текста на написаната реч, той познава почерка на д-р Головина и изрича груби, ругателни слова срещу княжеската сътрудничка и нейния съпруг²².

След падането на генералското правителство и при изострените руско-български отношения, д-р Головина продължава да поддържа близки връзки с критично настроени към руската антикняжеска политика руси. Чужда на филофобските емоции, д-р Головина прозира зад действията на някои руски среди не толкова антикняжеска политика, отколкото имперски амбиции. И за да бъде князът по-добре информиран за противоборствата сред руската общественост относно България, тя препраща получавани от нея писма, като напр. това на В. В. Комаров²³. От писмото на главния редактор на "Санкт-Петербургские ведомости" става ясно, че изказванията на "остарелия, безразсъден и алчен Катков" за необходимостта от българска република, не срещат разбиране сред руската общественост.

При започналата нормализация на вътрешнополитическия живот, главното внимание на семейство Головини е насочено към разобличаване действията на официалната руска политика и към наблюдаване на процесите в Източна Румелия. Ако натискът на генералите през пролетта на 1883 г. води до временно отстраняване на семейството от близкото обкръжение на княза, около година по-късно дипломатическият натиск на новия руски консул А. С. Йонин заставя правителството на П. Каравелов да издаде разпореждане за екстернирането на Ал. Головин от Княжеството²⁴. В дневника на пастор Кох отстраняването на русина, направил си "труда да уведоми Европа за истинското положение в България"²⁵, се разглежда като равностойно на оставките на К. Стоилов и Гр. Начович. Така сем. Головини се оказва разделено: Александър — в Пловдив, където е отседнал у родственик на жена си, а Анастасия — в София. Пребиваването в Пловдив обаче е с конкретна задача и за това съдим от запазените писма на Анастасия до княза.

В първото от тях²⁶ се резюмират впечатления на току-що завърналия се от Пловдив съпруг към 9 март 1884г. Съединисткото движение в Източна Румелия било силно развито и огромната част от народа гледала с надежда към Ал. Батенберг. Установени били сигурни връзки със съединистките среди и с руското консулство, така че князът да е в течение по ставащите в областта процеси. Д-р Головина изказва мнение, че князът би трябвало само внимателно да следи положението, без да се ангажира с открита съпричастност. Наблюденията (резултат от дейността на съпруга) и анализът (дело на съпругата) за отношението на източнорумелийското офицерство (Д. Николаев, Д. Филов, С. Муткуров) страдат обаче от прибързаност и недостатъчно вникване в спецификата на източнорумелийската милиция.

Второто писмо²⁷ (неточно датирано от съставителите на сборника), отразява изводи най-вече на д-р Головина скоро след назначаването на Г. Кръстевич за генерал-губернатор (14 април 1884 г.) и след празника на св. св. Кирил и Методий (11 май). Княжеската сътрудничка прави деликатни внушения за поздравления от страна на княза към Г. Кръстевич, за дипломатически ходове пред руския външен министър във връзка с кадрови размествания на руски дипломати. Писмото издава проконсерваторските възгледи на авторката, а също и загрижеността за отделения съпруг. Интерес будят и обобщенията относно руските приятели и противници на княза и на съединистката кауза.

Тонът и стилът на двете писма се отличават съществено от общия дух на останалите писма, очертаващи личността на жената, ангажирана с проблеми на държавната политика. През пролетта на 1884 г. д-р Головина е де факто старшият помощник в княжеската канцелария, затова и свободата в съжденията е по-осезателна. В повечето от другите нейни писма по-често присъства уточнението "Мъжът ми каза. . .", "Мъжът ми пише. . ." или "Мъжът ми смята. . ."

През пролетта на 1884г. делегация от Народната (съединистката) партия на Източна Румелия (Ив. Ст. Гешов и Хр. Христов), имаща за цел да пледира съединистката кауза в Западна Европа, търси съдействието на д-р Головина. Познанството ѝ с Луи Леже в Париж и с Олга Новикова (Киреева) в Лондон би могло да послужи за установяване на контакти и с други представители на френските и на английските културни среди, а и с политиците. Д-р Головина дава адреси и препоръки, превежда на френски и подготвя Мемоар, нейните близки в Париж и Лондон оказват съдействие, свързвайки делегацията с френската писателка Ж. Адам и с У. Гладстон²⁸. Но резултатът от мисията е нулев, тъй като Западна Европа е в защита на Берлинския договор.

Участието на д-р Головина в борбите около Съединението през 1885 г. намира известно отражение в литературата²⁹, и поради това не ще спираме вниманието си специално върху този проблем, при все че би могло да се добави и нов материал.

В навечерието на Сръбско-българската война д-р Головина продължава да изпълнява функциите на княжеска сътрудничка. Запазен документ, напомнящ повече разузнавателна информация, отколкото делово писмо до княза, свидетелствува, че авторката бдително следи действията на някои руски гости на съединена България. На 25 октомври (6 ноември) 1885 г. враждебно настроеният към Съединението журналист Кочетов се е срещнал в руското консулство в Пловдив със Зах. Стоянов и Д. Ризов. Головина е узнала, че е имало опит тези съединистки дейци да се настройват срещу българския княз³⁰. Затова тя препоръчва той да се срещне с доскорошните лидери на БТЦРК и да узнае повече подробности за срещата. Тя не се съмнява в лоялността им, убедена е, че резултатът е негативен за руската политика, но настоява за среща на княза с добре

познатите нему Стоянов и Ризов. Освен това оказалата се в ролята на разузнавач-информатор сътрудничка моли за личен прием на следния ден "в свободен момент" за княза.

Месец след това, непосредствено след бойните действия в Сръбско-българската война, поела отново функциите си княжеска сътрудничка³¹, тя препредава информация, получена от съпруга, за положението в Източна Румелия. Излагат се съображения, оценки, препоръки главно на съпруга. Той бил крайно обезпокоен от готовността на "съединистки" функционери да отстъпят на руския натиск и се откажат от Съединението, от слуховете за навлизане на турски войски, от инспирирани антисъединистки манифестации, от съглашателското по отношение на тези прояви поведение на подполк. П. Шиваров³². Ал. Головин оценява като доброжелателно и коректно отношението на турските представители в международната комисия, според които султанът се отнасял с уважение към княз Александър. Дали с всички изводи и съвети е била съгласна д-р Головина, от текста не става ясно. Но фактът, че тя е писала писмото, без да обособи свое становище, дава основание да смятаме, че най-вероятно е споделяла чутото от съпруга.

След няколко дни в друго писмо тя отново поставя въпроса за агитациите на т. нар. "руска партия" против Съединението. Основен източник на сведенията е отново съпругът, но в писмото се чувства и становището на д-р Головина. Тя съветва да се обърне внимание върху решаването на някои социално-битови проблеми на учителството и чиновничеството в областта. Съпругът ѝ негодувал, че д-р Странски, К. Хаджикалчев и Д. Ризов говорели на префекта и населението все от името на княза. Във втората част на писмото д-р Головина информира за публикации в западния печат³³.

В писмо от 3 (15) декември 1885 г., писано също в София и отново на френски език, във връзка с информация от Пловдив, д-р Головина изразява солидаризиране с мнението на мъжа си, че евентуално помирение на княза с Русия би могло да става, ако последната поема някакви гаранции към Съединението, със зачитане на княжеските интереси и без да се губи подкрепата на Англия. Головин бил скептик към посредническата мисия на руския консул Игелстром³⁴.

След още два дни следва ново писмо до княза. Но то е писано изцяло под диктовката на съпруга и е подписано накрая от него. Развита е тезата за русофилската съпротива от страна на бившите "съединисти" срещу Съединението и за оказваната им подкрепа от руското консулство в Пловдив. Създаден бил комитет начело с митрополит Гервасий с проруска ориентация³⁵.

Всъщност това е последното писмо на д-р Головина, изразяващо на съпруга ѝ и нейни заключения и оценки непосредствено след Сръбско-българската война. Ясно и пълно разграничаване на личните становища на двамата не би могло да се установи. "Пловдивската следвоенна командировка" на съпруга приключва на 5 (17) декември 1885 г. Семейството се събира непосредствено преди

княз Ал. Батенберг да замине за Пирот.

Деветоавгустовският (1886 г.) преврат доказва основателността на съмнението на Ал. Головин за нелоялното отношение на русофилската опозиция към българския монарх³⁶. В деня на преврата семейството тръгва по следите на откарания извън столицата княз, но на следния ден е арестувано по разпореждане на Временното правителство в село Клисура (дн. Бързия), Берковско и върнато в София.

Така приключва политическата дейност на д-р Головина и нейния съпруг в качеството им на висши държавни чиновници. През следващите години двамата се оттеглят от активен политически живот, макар и да проявяват епизодично усърдие при отстояване авторитета и икономическите интереси на бившия княз и да поддържат връзка с него и семейството му до самата му смърт — 5 (17) ноември 1893 г. От кореспонденцията на българския ексмонарх с преданите му бивши сътрудници личи коректно и приятелско отношение, искреното уважение. Знаменателен е фактът, че от запазените над 25 писма, 20 започват с обръщението "Chère madame" или "Chère amie" ("Уважаема госпожо" или "Уважаема приятелко"). Този любопитен факт илюстрира не толкова аристократичното възпитание на Ал. Батенберг, колкото уважението му към д-р Головина като личност.

Изложеното дотук дава основание да приемем, че политическата дейност на д-р Головина не е лишена от едностранчивост и прибрзаност на моменти. Предана на политиката на първия български държавен глава, тя прави опити да преодолее партийните страсти и да разчупи шаблоните на формираната биполярност, на засилващото се фило-фобство. Оставайки до края на живота си с дълбоко уважение към руската наука и култура, към приноса на руския народ за отхвърляне на османското иго, бесарабската българка има силни резерви към добронамереността на имперската руска политика спрямо създаващата се българска държавност. Тези резерви са база и на нейната политическа дейност в княжеската канцелария.

БЕЛЕЖКИ

¹ Пог л у б к о, К. А. К биографии А. Головиной, первой бессарабской болгарки-доктора. — В: Асклений. Болгаро-советский ежегодник истории и теории медицины. Т. 1, 1970, 124—130; С ъ щ и я т, Анастасия Головина — първата българка-лекар. — Народно дело, № 278 от 26 ноември 1971 г. и др.; Г р о с у л, Я. С. Российские революционеры в юго-западной Европе 1859—1874 гг. Кишинев, 1973, 345—346.

² И в а н о в, Ю. Българският периодичен печат от Възраждането до днес. Т. 1, С., 1893, с. 321; Б о р ш у к о в, Г. История на българската журналистика 1844—1877, 1878—1885. С., 1976, с. 462; Т о щ е н ч а р о в, В. л. Българската журналистика 1885—1903. С., 1983, с. 9.

³ Н и к о л о в, Г., Д. Н и к о л о в а. Социалхигиенистът д-р Ал. Головина. — Хигиена и здравоспазване, 1987, № 1, 86—90; С ъ щ и т е. Д-р Анастасия Головина и Съединението на северна и южна България. — Медицински работник. 1985, № 6, 51—54.

- ⁴Тошепчаров, Вл. Цит. съч., с. 9.
- ⁵Радев, С. Строителите на съвременна България. С., 1990, Т. 1, с. 161, 163—164, 171; Головин, А. Княз Александър I Българский (1879—1886). Варна, 1897, с. 46, 47—50, 54, 223—224; Кох, А. д. Княз Александър Батенберг. Истината за царуването му. б. м., б. г., с. 152; Ризов, Д. Княз Батенберг и Съединението. — в: Съединението 1885. Спомена. С., 1985, с. 159; Митев, И. Съединението 1885. С., 1985, с. 194, 277; Золотухин, М. Руският печат за събитията по време на българската криза (1885—1886). — Исторически преглед, 1986, № 8, с. 40.
- ⁶НБКМ—Б И А, П В 2709, л. 1.
- ⁷Държавен архив — Варна (Д А — Варна). ф. 743^К, оп. 1, а. с. 23, л. 1; Нашето дете. 1933, № 2—3, с. 19 (Д-р Анастасия Головина /17 окт. 1850—5/); Иванов, Ю. Цит. съч. с. 320.
- ⁸Радев, С. Цит. съч., 160—163; Головин, А. л. Цит. съч. 46—47.
- ⁹Василев, И. Духовен прочит. — В: Периодика и литература. Т. I (1877—1892). С., 1985, с. 164. В биографичния труд за княз Александър Батенберг Ал. Ф. Головин не разкрива докрай истинските причини за освобождаването си от длъжност (Цит. съч., с. 111).
- ¹⁰НБКМ—Б И А, ф. 19, а. с. 144, л. 42.
- ¹¹НБКМ—Б И А, П В 2709, л. 1.
- ¹²Пак там.
- ¹³НБКМ—Б И А, П В 2710, л. 2.
- ¹⁴Д А — Варна, ф. 743^К, оп. 1, а. с. 14, л. 1.
- ¹⁵След пристигането в София, ген. Соболев е за известно време чест гост в дома на сем. Головини (Головин, Ал. Цит. съч., с. 258).
- ¹⁶Радев, С. Цит. съч., с. 363.
- ¹⁷НБКМ—Б И А, ф. 14, а. с. 487, л. 15, 19, 20.
- ¹⁸Работа, № 1, 30 август 1882 г.
- ¹⁹Миятев, П. Из архива на К. Иречек. С., 1959, с. 193.
- ²⁰Ц Д И А, ф. 600, оп. 1, а. с. 547, л. 1—3, 4—6 и др.
- ²¹Д А — Варна, ф. 743^К, оп. 1, а. с. 8, л. 16.
- ²²Ц Д И А, ф. 600, оп. 1, а. с. 547, л. 16.
- ²³НБКМ—Б И А, ф. 271, а. с. 10, л. 91—92.
- ²⁴Головин, А. Цит. съч., с. 308.
- ²⁵Кох, А. д. Цит. съч., с. 152.
- ²⁶Съединението 1885. Сборник от документи 1878—1886. С., 1985, 220—240.
- ²⁷Пак там, 213—220.
- ²⁸Головин, А. Цит. съч., с. 337. Срв. Радев, С. Цит. съч., с. 46.
- ²⁹Николов, Г. и др. Д-р Головина и съединението. . . , с. 51.
- ³⁰НБКМ—Б И А, ф. 271, а. с. 25, л. 90—91.
- ³¹По време на военните действия д-р Головина работи като лекар в болница в София. Вж. Нашето дете, 1933, № 2—3, с. 20.
- ³²НБКМ—Б И А, ф. 271, а. с. 25, л. 125.
- ³³Пак там, л. 138.
- ³⁴Пак там, л. 139—140.
- ³⁵Пак там, л. 144—146.
- ³⁶Головин, А. Цит. съч., 464—466.